

**JER ÚSTI OMÍRTQALÍ HAYWANLARÍNÍN LANDSHAFTLÍQ BÓLISTIRILIWI
HÁM HAYWANLARDÍ ÚYRENIWDÍN JAÑA WAZÍYPALARÍ**

E.K.Joldasbaeva – student

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti

**ЛАНДШАФТНОЕ РАСПРЕДЕЛЕНИЕ НАЗЕМНЫХ ПОЗВОНОЧНЫХ ЖИВОТНЫХ
И НОВЫЕ ЗАДАЧИ ИХ ИЗУЧЕНИЯ**

Е.К.Жолдасбаева – студентка

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

**LANDSCAPE DISTRIBUTION OF SURFACE VERTEBRATE ANIMALS
AND NEW TASKS OF ANIMAL STUDY**

E.K.Joldasbayeva – student

Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz

Tayanch so‘zlar: Qoraqalpog‘iston Respublikasi, Qizilqum, Ustyurt, Orol dengizi, Amudaryo deltasi, faunasi, hayvonot dunyosi, ekologiya, landshaft, biologik xilma-xillik, ilmiy tadqiqot, sutemizuvchilar, qushlar, sudralib yuruvchilar.

Rezyume. Maqolada Qoraqalpog‘iston Respublikasining tabiiy-geografik o‘rni, landshaft tuzilishi va hayvonot dunyosining hududiy tarqalishi, hayvonot dunyosining turlari, soni va tarqalishiga ta’sir etuvchi omillar, yuzaga kelgan ekologik muammolar, muhitning degradatsiyasi va ularning mintaqa faunasiga ko‘rsatgan ta’siri, biologik xilma-xillikni saqlash, ekologik barqarorlikni ta’minlash va ilmiy tadqiqotlarni rivojlantirish masalalari haqida bayon etilgan.

Ключевые слова: Республика Каракалпакстан, Кызылкум, Устюрт, Аральское море, дельта Амударьи, фауна, животный мир, экология, ландшафт, биоразнообразие, научные исследования, млекопитающие, птицы, пресмыкающиеся.

Резюме. В статье описываются природно-географическое положение Республики Каракалпакстан, ландшафтная структура и территориальное распространение животного мира, виды фауны, их численность и факторы, влияющие на распространение животного мира, возникшие экологические проблемы, деградация окружающей среды и их влияние на фауну региона, а также вопросы сохранения биологического разнообразия, обеспечения экологической устойчивости и развития научных исследований.

Key words: Republic of Karakalpakstan, Kyzylkum, Ustyurt, Aral Sea, Amu Darya delta, fauna, fauna, ecology, landscape, biodiversity, scientific research, mammals, birds, reptiles.

Summary. The article describes the natural-geographical location of the Republic of Karakalpakstan, the structure of the landscape and the territorial distribution of the animal world, the factors influencing the species, number, and distribution of the animal world, the emerging ecological problems, environmental degradation and their impact on the fauna of the region, the preservation of biodiversity, ensuring ecological sustainability, and the development of scientific research.

Kirisiw. Qaraqalpaqstan Respublikası Orta Aziya hám Qazaqstan Respublikası aralıǵında jaylasqan shólistanlıqtıń orayı bolıp, onıń ulıwma maydanı Ózbekstan Respublikasınıń 37,1 % in, yaǵnıy 166,6 mıń km² quraydı. Onıń arqa-batıs Ústirt tegisligi menen shıǵıs qublası Qızılqum, arqası Aral teńizi, qublası Xorezm hám Tashawız oblastları menen shegaralanǵan. Respublikamızdıń ulıwma territoriyasına Ústirt tegisliginiń 70 mıń km², Qızılqumnıń 32 mıń km² den aslam jer maydanı kirip, olardıń arasında jaylasqan toǵaylar hám qamıslar ósken oypatlıq Ámiwdarya deltasi, Sultan Wáyis tawı, Beltaw, Qırantaw, Qusqanataw, Porlitaw hám taǵı usılargá usaǵan biyiklikler jaylasqan. Territoriyanıń hám jer sharayatınıń usınday hár qıylı bolıwı sebebinen, haywanatlar dúnyasınıń jasaw jaǵdaylarınıń, tarqalıwınıń hár qıylı ekosistemalarda,

biotoplarda ózgeshe ekenin kóremiz. Mısalı, Ústirt hám Qızılqumda san muǵdarı azayıp ketken yamasa joq bolıp ketiw qáwpi astında turǵan haywanlardan alaquzen, qum pıshıǵı, qaraqulaq, aqbóken, qaraqıyırq kiyik hám taǵı basqalar ushırassa, toǵay hám qamıslıqlarda dońız, qamıs pıshıǵı qusaǵan haywanlar jasaydı [2].

Qızılqum, Ústirt, Aral teńizi qorshawında jatqan aralıq territoriya Ámiwdarya deltasi hám oazıs zonası óz aldına bir pútin landshaftlıq-geologiyalıq-geografiyalıq region esaplanadı.

Territorialardıń landshaftlıq - geografiyalıq hár qıylılıǵı, ózgesheliginiń sebebinen haywanlardıń jasaw jaǵdaylarınıń, tarqalıwınıń, sanınıń hár turli ekenligin kóriwge boladı. Hár bir landshaftta sol jaǵdayǵa iykemlesken haywan túri jasaydı.

Aral teńiziniń qurıp qalıwına hám onıń suw astınan bosaǵan hám qurǵap qalǵan úlken territoriyasınıń haywanat dúnyası menen tolısıwın esapqa alǵan halda Qaraqalpaqstan territoriyasını 4 regionǵa: Qızılqum, Ústirt, oazıs hám delta, qurǵap qalǵan teńiz ultanı bolıp bolinedi.

Ilimpazlardıń boljawın esapqa ala otırıp barlıǵınıń bir qosılıp ketiwine tiykarlanıp onı bir pútın Aral sahrası- shólistanı dep atasa boladı.

Metodologiya. Usı atalǵan regionlar territoriyasında, yaǵnıy Qaraqalpaqstan Respublikası territoriyasında 466 jer ústi omırtqalı haywanları: balıqlardıń 43 túri, jer-suw haywanlarınıń 2 túri, jer bawırlawshılardıń 33 túri, quslardıń 317 túri hám sút emiziwshilerdiń 71 túri dizimge alınǵan [2].

Dodalaw. Qızılqum shólistanı Ámiwdarya menen Sırdarya aralıǵında jaylasqan úlken jazıq shólistan (30-35 mln ga bolıp Oraylıq boliminde Tamdı ataw, Bukantawaten ushinshi dáwir qaldıq biyikliklerinen basqa bolimi biyik órkeshli qum dizbekleri, onıń shuqır qazan shuqanaquǵı tómén bokinisen qum massivinen hám ortasha hám mayda órkeshli qum dizbeginen turatuǵın bekinis qum massivinen turatuǵın tiykarǵı landshaftı menen xarakterlenedi.

Usı eki landshaft Qaraqalpaqstan territoriyasında jaylasqan Arqa batıs Qızılqum boliminde tán. Qum massiviniń 60% iri órkeshli qum dizbegi, 30% orta hám mayda órkeshli qum dizbegi, al 10% mayda dúmpeshik qum etegi quraydı.

Sút emiziwshi haywanlardıń barmaqları uzın hám júnleri ósken bolıp keledi. Oǵan misal etip jińishke barmaqlı balpaqtı (sharışhunaqtı), jaljun barmaqlı hám jun ayaqlı qosayaqlardı aytıwǵa boladı. Bularǵa qarama-qarsı kishkene hám Sarı balpaqlar qattı topıraqlı dalalarda keńnen tarqalǵan. Bulardan basqa tiplik qumda jasawshılardıń Lixstenshteyin hám Turkmen qosayaǵıda kiredi.

Jaz aylarında Qızılqum shólistanında haywanlardıń jasawı qıyınlasadı. Sonlıqtanda tek iykemlesken haywanlar ǵana jasay aladı. Shólde suw tabıw qıyın bolǵanlıqtan ayırım haywanlar, atap aytqanda kiyikler, quslar, sút emiziwshiler suw izlep alıs-alıslarǵa migraciya etiwge iykemlesken, al kemiriwshiler jeytuǵın ósimlikleriniń quramındaǵı suwǵa jırtqışlar tutqan haywannıń góshi quramındaǵı suyıqlıqqa qanaatlanadı. Ayırımları jaz ayında uyqıǵa ketedi (tasbaqa, Sarı balpaq t.b.) Bul jerde sút emiziwshiler tez juwıradı, in qazıwǵa hám kóbirek túnde awqatlanıwǵa, kúnde kólenkede jatıp, ózlerin ıssıdan saqlawǵa iykemlesken. Omırtqalı haywanlardan Qızılqum shólistanında jer bawırlawshılardıń 19 túri-tasbaqa, taraq barmaqdı genkon, stsink gekkonı, dala agaması, xentaw dóngelek bası, bat-bat, qum dóngelek bası, seriy varan, ortasha yashurka, juwırǵış yashurka, tarlı yashurka, qum buwması, qádimgi shitomorodnik, kese

jolaq poloz, qum efası hám oq jılan kóp ushırasadı. Quslardan seksewil soykası, kamenka plyasunya, qaraǵarǵa, búlbil, aydarlı torǵay (shımshıq) Qarabawır, aqbawır, Djek, Aqsarı mogilnik, jılanslı, burgit hám t.b. kóplep ushırasadı, máyek qoyıp palapan shıǵaradı.

Ústirt tegisliginde omırtqalı haywanlardan turaqlı jasawshılardıń; jer bawırlawshılardan tasbaqa, cink gekkon, Kaspiy gekkonı, dala agaması, taqır dóngelek bası, juwırǵış yashurka, shıǵıs buwması, raznotsvetnıy (hár turli reńli) poloz, tórt talaqlı poloz, pallas shitomarnigi h.t.b. Quslardan hákke tárizli julan, kamenka plyasunya, dala shımshıǵı, pleshanka, aydarlı torǵay, Djek, qarabawır, aqbawır, kurgannik, mogilnik, jılanslı, aq baslı sıf, berkut, tazqara, filin, bayıwlı hám taǵı basqalar kóplep ushırasadı [3].

Ámiwdaryanıń tómengi deltası qalıń qamıslıq toǵayı menen úlken kishi kól suw basseynlerinen turadı. Deltanıń ulıwma maydanı 600 mıń gekardan aslam territoriyanı óz ishine aladı. Búgingi kúni delta suw basseyn áhmiyetin joǵaltıp, keń qurǵaqshılıqqa aylanıp buringi ondatra promaozı zamanında jılına bir millionǵa deyin teri óndirilip berilgen territoriya qurǵaqshılıq zonasına aylanıp qalıń qamıslıqlar nabit bolıp haywanat dúnyasınıń túr quramında da ádewir ózgerisler júz bermekte. Suwdıń tartılıwına baylanıslı ondatra joq bolıp, kollektor drenaj hám aqaba suw kanallarında, oazıs zonasında saqlanıp qalmaqtı, Kaspiy artı polevkası joq bolıp ketiw qáwpi astında tur.

Kórsetilgen toǵay hám qamıslıqlar jaǵdayında házir 16 túr sút emiziwshi esapqa alınǵan – shaǵal, túlki, laska (suwsar), reńli kúzen, alabas kúzen, porsıq qamıs pıshıǵı, ondatra, jalpaq tisli křısa, úy tıshqanı, grebennik peschankası, Kaspiy artı polevkası (nayza quyırqı), tolay qoyanı, jalǵızaq qasqır hám taǵı basqalar Olardıń eń kóp sandaǵısı úy tıshqanı hám jingıl peschankası– ulıwma awlanǵan túrlerdiń 50-60% hám 30% tutadı. 10% ǵana yarım kún peschankasına tiyisli.

Toǵay, oazıs, deltada ulıwma quslardıń 117 túri hám kishi túri, sút emiziwshilerdiń 24 túri, jer bawırlawshılardıń 11 túri esapqa alınǵan [1].

Izertlew nátiyjesi. Sút emiziwshilerdiń regionlar boyınsha Ústirt tegisliginde sút emiziwshi haywanlardıń 46 (68,6%) túri, Qızılqum shólistanında 43 túri (64,2%), oazıs hám delta zonasında -45 (67,2%) túri tarqalǵanı esapqa alınǵan.

Sonıń ishinde kóp sanlı hám keń tarqalǵanı Ústirt tegisliginde 9 túr, Qızılqum shólistanında 7 túr al oazıs hám delta sharayatında tarqalǵan mezofiya túrleri 11 in quraydı. Ushırasqan túr sanı boyınsha Ústirt tegisligi menen oazıs hám delta ózleriniń faunaǵa baylıǵı menen ajralıp turadı. Soǵan qaramastan hár bir regionnıń ózine tán tipik túrleri bar ekenligi de ayqın korinip tur.

Haywanlardı úyreniwdiń jańa wazıypaları. Qaraqalpaqstan Respublikasında biologiya ilim tarawında da kózge túserliktey jetiskenliklerge erisildi hám aytarlıqtay rawajlanıw basqışına kóterildi. Jergilikli ilimpazlar qatarı ósip jetisildi. Dáslepki faunistikalıq izertlewlerden morfofiziologiyalıq, ekologiyalıq sistematikalıq, populyaciyaalıq dárejedegi úlken problemalıq, teoriyalıq hám praktikalıq máselelerdi sheshiwge arnalǵan izertlewler alıp barılmaqda.

Aral teńiziniń Amıwdarya deltasınıń qurǵap qalıwı nátiyjesinde Aral aymaǵı tábiyiy ortalıǵınıń buzılıwı hawa, suw, topıraqtıń pataslanıwı, qurǵaqshılıqtıń tásirinde shólistanǵa aylanıw procesiniń kúsheyiwı aymaǵımızdıń óli hám tiri tábiyatınıń kóp jıllıq jasaw norma ritmin buzıp jiberedi.

Kórsetilgen qublıs tásirinde haywanlardıń arealları ózgerip, tuwıwshılıǵı, tolliligi tómelenip, osoblardıń padası maydalanıp, san dinamikasınıń ciklik dáwirleri ózgerip, tuwıwshılıq óliwshilikke qaplay almay qaladı. Jer astı suwlarınń qáddi ózgerip ol ónimdarlıqtıń (mádeniy hám jabayı ósimliklerdiń), zuráatınıń tómeleniwine alıp keldi.

Juwmaqlaw. Jer ústi omırtqalı haywanlarınń házirgi jaǵdayın hám keleshegin obyektiv bahalaw-shólistan toǵay, oasis hám delta, Aral teńiziniń qurǵap qalǵan ultanı ekosistemaların úyreniw jańa ilimiy jantasıwdı, ekologiyalıq krizis zonası jaǵdayına sáykes fauna kompleksin saqlap qalıw hám qorǵaw programmasını islew wazıypası talap etiledi:

- ózgergen abiotikalıq biotikalıq antropogenlik faktorlar tásirinde hár bir túrdiń arealındaǵı bolıp atırǵan ózgerislerdi úyreniw hám analizlew;

- hár bir regionda faunistikalıq inventarizaciya ótkeriw;

- hár túr boyınsha annotiralıq dizim alıp barıw ushın stacionar shólkemlestiriw;

- Ústirtte aq bókenler padasınıń muǵdarın anıqlawda olardıń kóshiw belsendiligi ústinen baqlaw júrgiziw;

- Aral teńiziniń qurǵap ultanında fauna kompleksiniń payda bolıwı hám qalıplesiwı boyınsha baqlaw alıp barıw;

- Aral teńizi atawlarınıń faunasınıń túr quramın anıqlaw;

- Materikovoy territoriya menen ataw faunalar baylanısın iske asırıw jaǵın anıqlaw;

- Qızılqum hám Ústirt faunasınıń paleogenezisini anıqlaw yaqı olardıń uqsas ayırmashılıqların uyreniw;

- suwdıń qısqarıwına baylanıslı suw az talap etiwshi dán kultura maydanlarınń úlkeyiwı menen dán jewshi kemiriwshiler menen nátiyjeli gúres jolın islep shıǵıw hám taǵı basqalar.

- tábiyattı, toǵaydı qorǵaw organlarına, Respublikanıń ańshılıq xojalıqlarına brakonerlik menen gúresiwdiń nátiyjeli usılın islep shıǵıw;

- bas sanınıń ósip ketiwine baylanıslı Buxara suwının Tómengi Ámıwdarya Biosferalıq rezervat (buringı Baday toǵay qorıqxanası)nan basqa orınlarǵa tarqatıw usınıs etiledi.

Ádebiyatlar

1. Асенов Г.А., Сейтназаров С.К., Есимбетов Р.М., Матрасулов Г.Ж., Абдигаппаров Ж.Ж. Проблемы сохранения биоразнообразия тугайной экосистемы низовьев реки Амударьи. «Жанубий Оролбўйи табиий ресурсларини оқилона фойдаланиш» VIII Республика илмий-амалий конференцияси материаллари. – Нукус: 2019. 18-21-б.

2. Asenov G.A., Jumanov M.A., Bekbergenova Z.O., Arepbaev I.M. Qaraqalpaqstannıń omırtqalı haywanatları faunası. – Nókis: «Qaraqalpaqstan», 2013.

3. Jumanov M.A., Asenov G.A., Bekbergenova Z.O., Qoshanov D.E. Qaraqalpaqstannıń haywanat dunyası. – Nókis: «Qaraqalpaqstan», 2020.

4. Qayıpbekov Q. Qaraqalpaqstan faunası. – Nukus: «Qaraqalpaqstan», 2009.

5. <https://bigenc.ru/c/myshinye-0f6563>

6. <https://qomus.info/encyclopedia/cat-a/amudaryo-deltasi-uz/>